

UNIVERSITATEA BABEȘ-BOLYAI CLUJ-NAPOCA

FACULTATEA DE TEOLOGIE REFORMATĂ

**OBIECTE DE CULT ÎN PROTOPOPIATELE
REFORMATE DIN TREI SCAUNE**

– rezumatul tezei de doctorat în teologie –

Coordonator:

prof. dr. Buzogány Dezső

Autor:

Kovács Mária-Márta

CLUJ-NAPOCA

2010

1. Cuprinsul tezei de doctorat

Cuprins	1
INTRODUCERE	2
Delimitarea teritorială a cercetării	5
Limitele temporale ale cercetării	6
Izvoare	7
CONSTITUIREA ȘI EVOLUȚIA APARATULUI LITURGIC AL PAROHILOR REFORMATE DIN TREI SCAUNE ÎN LUMINA IZVOARELOR DIN SECOLELE AL XVII- XIX-LEA	9
1. Protopopiatul Reformat Kézdi	10
2. Protopopiatul Reformat Erdővidéki	32
3. Protopopiatul Reformat Orbai	46
4. Protopopiatul Reformat Sepsi	61
ORFEVRĂRIE	95
1. Potire	95
<i>Potire și patene gotice și din goticul târziu</i>	95
<i>Potire renascentiste</i>	107
<i>Potire baroce și rococo</i>	110
<i>Potire din secolul al XIX-lea</i>	123
2. Pahare	127

<i>Pahare cu soclu</i>	127
<i>Pahare</i>	132
3. Pocale	134
4. Căni de cuminecare și botez	154
5. Farfurii pentru cuminecare	158
VASE DE COSITOR	170
1. Lucrările turnătorilor din Sighișoara	172
2. Lucrările turnătorilor din Brașov	178
3. Lucrările turnătorilor din Sibiu	210
4. Lucrările turnătorilor din Cluj	212
5. Lucrări ale unor ateliere necunoscute	214
CONCLUZII	223
Lista de abrevieri	227
BIBLIOGRAFIE	228
ANEXE	
I. Donatori și sprijinitori ai bisericii în parohiile reformate din Trei Scaune	243
II. Meșterii și siglele lor pe obiectele de orfevrărie ale parohiilor reformate din Trei Scaune	262
III. Meșterii și siglele lor pe obiectele de cositor ale parohiilor reformate din Trei Scaune	272
IV. Catalog	280

2. INTRODUCERE

Evoluția artei transilvănene în secolele al XVI-XVIII-lea se urmărește, îndeobște, pe baza monumentelor de arhitectură ale vremii, astfel că realizările diverselor ramuri ale artei decorative contemporane sunt neglijate. Lucrarea **Obiecte de cult în protopopiatele reformate din Trei Scaune** și-a propus prezentarea vaselor de împărtășaniei care ocupă un loc însemnat în cercetarea artei cositorului și argintăriei transilvănene. Atenția e îndreptată asupra lor mai ales pentru că bisericile au protejat ca obiecte de mare valoare lucrările de orfevrărie și obiectele de cositor, astfel că s-a păstrat la un loc un fond de obiecte realizate de-a lungul mai multor secole. Din păcate, astăzi nu cunoaștem nici măcar cu aproximație ce se ascunde în lăzile micilor parohii rurale. Era cu atât mai întemeiată explorarea materialului documentar al unei zone noi, deoarece catalogarea sporadică a obiectelor de orfevrărie și de cositor ale protopopiatelor reformate din Transilvania a început abia la sfârșitul secolului al XX-lea, iar cea sistematică abia de un deceniu.

Cercetarea artei decorative, aflată în declin în toată Europa, cunoaște un reviriment în Transilvania, văd lumina tiparului lucrări care umplu lacunele existente. În zilele noastre, apar cataloage de înaltă ținută despre expoziții și colecții care tratează arta prelucrării cositorului și a metalelor nobile în Europa Centrală. Lucrările autohtone cercetează, în primul rând, activitatea câte unui centru important de orfevrărie și prelucrare a cositorului, biografia meșterilor, activitatea unor individualități remarcabile, revelarea unor creații de excepție. Lucrarea de față tratează obiectele pe criteriul tipului morfologic, descrierile detaliate tind să dezvăluie principiile de evoluție formală, structurările ornamentale, analogiile. Prezenta disertație își propune ca țel prezentarea integrală a materialului documentar al unui ținut, însă pe lângă creațiile care constituie realizări cu valoare artistică e importantă și trecerea în disertație a obiectelor simple, de uz cotidian, întrucât numai prin cunoașterea lor conjugată ne putem face o imagine de ansamblu asupra artei prelucrării cositorului și a orfevrăriei, dar putem reconstitui și portrete amănunțite ale protectorilor bisericilor din ținut.

Prezenta teză de doctorat și-a propus să illustreze arta prelucrării cositorului și a orfevrăriei sub un aspect original, prin prelucrarea dovezilor materiale păstrate în parohiile reformate aflate într-o singură unitate teritorială. Acest aspect este extrem de important, întrucât în parohiile

reformate aflate în raza pieței de desfacere a unor centre importante de orfevrărie și prelucrare a cositorului, în cazul de față Brașov, s-au păstrat în cantități impresionante obiecte de cositor și orfevrărie, ele reprezentând o parte importantă a patrimoniului mobil păstrate. În ceea ce privește activitatea meșterilor, pe lângă puținele surse documentare, este determinantă moștenirea materială necunoscută până acum. Pe parcursul cercetării ies la lumină lucrări necunoscute ale unor meșteri renumiți, se prefigurează activitatea unor meșteri necunoscuți, moștenirea materială dezvăluind totodată procesele interne ale evoluției artei central-europene.

Limitele teritoriale ale cercetării s-au încadrat în ținutul istoric Trei Scaune (împărțire administrativă care cuprindea în linii mari teritoriul de astăzi al județului Covasna), extinzându-se asupra a 82 de parohii din patru protopopiate reformate (Erdővidéki, Kézdi, Orbai, Sepsi). Diecezele reformate istorice Orbai (Covasna), Kézdi (Târgu-Secuiesc) și Sepsi (Sf. Gheorghe) au luat ființă după împărțirea Protopopiatului de mare întindere Trei Scaune (1614-1616), iar ulterior, în 1654, în conformitate cu hotărârea sinodului din Târgu-Mureș, Protopopiatul Erdővidék s-a desprins din Protopopiatul Sepsi. Dieceza din ținutul Erdővidék reunea parohiile reformate din Micloșoara (cunoscută de-a lungul timpului și ca Micloșvar, Micula) și Brăduț (Barduț, Bardot). Diecezele din Orbai și Kézdi s-au unit în 1951, primul identificându-se teritorial cu Scaunul Orbai, al doilea suprapunându-se peste teritoriul administrativ al scaunului Kézdi. Organizarea finală a Protopopiatului Sepsi s-a produs în 1654, când prin comasarea bisericilor reformate din Micloșoara și Brăduț a luat ființă Protopopiatul Reformat din Erdővidék. Sub aspect teritorial, Protopopiatul Sepsi cuprindea parohiile reformate din Scaunul Sepsi și eclesiile Hăghig, Araci, Ariușd, Budila și Teliu ce se situau pe teritoriul comitatului Alba Superior.

De-a lungul secolelor, bisericile reformate au strâns numeroase vase de cositor și obiecte de orfevrărie pentru ceremonialul cuminecării, piese valoroase din perspectiva istoriei artei. Ca istoric de artă, pe parcursul cercetării am pornit de la aceste obiecte, *limitele temporale* ale studiului fiind determinate de materialul documentar păstrat. Obiectul cercetării mele îl constituie obiectele de orfevrărie din secolele al XIV-XIX-lea și vasele de cositor din secolele al XVI-XIX-lea. În parohiile reformate s-au moștenit numeroase potire liturgice și patene din ritualul catolic, care sunt piesele cele mai vechi ale colecțiilor. Cele mai numeroase sunt obiectele de cositor și orfevrărie din secolul al XVIII-lea, vasele mai timpurii fiind adesea topite

și turnate din nou ori materialul lor s-a folosit la confecționarea unor obiecte noi. Limita de sus a cercetării noastre o reprezintă anul 1872, când breslele au fost desființate, astfel că produsele ulterioare de cositor și orfevrărie poartă pe ele semnele producției de serie.

Întrucât biserica reformată n-a prescris niciodată ca vasele de cuminecare să fie executate exclusiv din metale nobile, în proprietatea parohiilor întâlnim vase din materiale și de forme din cele mai diverse. Caracterul eterogen al fondului documentar se relevă în prezența variatelor categorii morfologice, în ornamentația determinantă a epocii, în multitudinea meșterilor și a donatorilor. Pe lângă patenele și potirele liturgice purtând semnele goticului târziu, păstrate în număr mare, întâlnim pocale care poartă ornamentele renascentiste ale secolului al XVII-lea, pahare, talere, respectiv căni, potire, farfurii pentru pâine, reprezentative pentru prelucrarea cositorului în secolul al XVIII-lea. Obiectele de cositor și orfevrărie aflate în posesia bisericii sunt identice întru totul cu cele folosite în lumea laică, întrucât ele, în covârșitoare majoritate, au ajuns în proprietatea bisericii prin donații. Configurarea tipurilor de vase folosite de biserica reformată la masa de cuminecare și evoluția lor ulterioară a fost determinată de funcțiile lor.

Colecțiile de vase de cuminecare al parohiilor reformate a suferit schimbări decisive în cursul secolelor al XVII-XXI-lea. Dovada cea mai elocventă o reprezintă vasele de cult păstrate, inscripțiile acestora conținând date de istorie parohială și familială. Izvoarele scrise referitoare la clenodii se rezumă de obicei la inventarul avuțiilor consemnate în procesele verbale întocmite cu ocazia vizitelor protopopiale. De-a lungul vremii, averile diecezelor din Trei Scaune au fost conscrise de mai multe ori, însă în timpul celui de al doilea război mondial întreaga arhivă a Protopopiatului Erdővidék și o parte însemnată a proceselor verbale ale Protopopiatului Sepsi s-a distrus. Sinodul General reformat din Transilvania a dispus pentru prima oară în 1642 inventarul averilor mobile și imobile ale parohiilor. Însă inventarul efectuat în această perioadă în Trei Scaune nu s-a păstrat. În 1677, o nouă hotărâre sinodală dispunea luarea în evidență a averilor bisericesti, ca urmare a ei s-a întocmit în scaunul Orbai acea conscriere care s-a păstrat până în zilele noastre. Următorul inventar mai amănunțit s-a petrecut în anii de după războiul de eliberare al curuților, din această perioadă păstrându-se inventarele a trei dieceze: Sepsi începând de la 1728, Kezdi de la 1735 și Orbai de la 1715. În cursul secolului al XVIII-lea, în procesele verbale ale inspecțiilor s-au consemnat și obiectele reprezentând averea mobilă, verificate și sporite constant. Pe baza acestora putem urmări schimbările care au avut loc în componența

vaselor folosite la împărtașanie. Procesele verbale ale inspecțiilor la Protopopiatul Reformat din Kezdi s-au păstrat începând cu anul 1735, iar consemnarea averii Protopopiatului Orbai, cu lipsuri ne semnificative, începând cu anul 1680. Analizând inventarele de avere ale episcopilor din secolele al XVII-XIX-lea, se conturează schimbările intervenite în seturile vaselor de împărtașanie ale unor parohii, pierderile uneori irecuperabile ale moștenirii materiale, în alte situații aflăm despre fondul impresionant de orfevrărie și obiecte de cositor provenite din donațiile pioase ale credincioșilor, respectiv despre activitatea de sprijinire a bisericii de către credincioși și protectori.

Pe lângă procesele verbale ale vizitelor protopopiale, urbariile păstrate pe alocuri și inventarele de avere ale parohiilor oferă informații suplimentare despre clenodiile bisericilor. Ultimul inventar al bunurilor mobile ale parohiilor reformate din Trei Scaune s-a efectuat în 1911 la dispoziție episcopală, însă s-a realizat extrem de superficial, astfel că nu reflectă schimbările petrecute în a doua jumătate a secolului al XIX-lea. În secolul al XX-lea, cu descrieri detaliate de istoria artei avem de-a face numai în cazul vaselor de împărtașanie pe care parohiile le-au destinat vânzării. Un fenomen generalizat al primei jumătăți a secolului I-a reprezentat faptul că parohiile și-au vândut clenodiile pe care nu le foloseau muzeelor (Muzeul Național Maghiar, Muzeul Transilvaniei din Cluj) sau negustorilor de antichități. Pe parcursul secolului al XX-lea suntem martorii celei mai grave distrugerii, însă despre ea avem și mai puține informații.

Această lucrare cercetează din trei perspective colecțiile de vase de care dispuneau bisericile pentru cuminecare: analizează amănunțit constituirea și evoluția dotărilor pentru împărtașanie în lumina izvoarelor din secolele al XVII-XIX-lea, pe parcursul descrierii obiectelor se ocupă și de activitatea meșteșugarilor care au realizat aceste creații de artă, respectiv se străduiește să arunce lumină asupra relațiilor dintre donatori și parohiile pe care le-au sprijinit. Unul din scopurile majore pe care și l-a propus de teza de doctorat e încadrarea în timp și spațiu a clenodiilor parohiilor reformate din Trei Scaune. În acest scop, am comparat rezultatele cristalizate în anumite capitole cu fondul documentar al altor protopopiate, respectiv am evocat schimbările formale și ornamentale ale epocii analizate. Cercetarea a înlesnit examinarea datelor referitoare la comandarea obiectelor de artă, circulația comercială, rolul diferitelor ateliere și influențele reciproce, ca și în formarea unei imagini cuprinzătoare asupra rolului patronal atât al unor

personalități clericale, cât și laice, care au influențat în măsură considerabilă evoluția de ansamblu a artei autohtone.

3. STRUCTURA ȘI TEZELE LUCRĂRII

Fondurile de vase de cuminecare ale parohiilor reformate, constituind colecții mai mari ori mai modeste, reprezintă părți constitutive ale fondului de orfevrărie și artă a cositorului din Transilvania. Pe lângă importanța lor pentru arta decorativă, colecțiile de vase de cositor și orfevrărie ale parohiilor din Trei Scaune oferă și informații de istoria religiei și genealogie. Primul capitol cuprinzător al lucrării (*Constituirea și evoluția aparatului liturgic a parohiilor reformate din Trei Scaune în lumina izvoarelor din secolele al XVII-XIX-lea*) urmărește pe baza documentelor scrise constituirea și evoluția înzestrării cu vase de cuminecare a parohiilor din cele patru dieceze reformate. Cea mai mare parte a serviciilor provine din donații. Tradiția donațiilor a diferit de la o epocă la alta, de la un ținut la altul, la început doar patronii parohiei făcându-se remarcați prin dărnicie. În cursul secolului al XVIII-lea, obiceiul donațiilor s-a extins și asupra membrilor parohiei care nu dispuneau de un statut special, căci oricine putea să facă daruri eclesiei sale în calitate de susținător al bisericii. Forța materială a parohiei se vedește cu fiecare ocazie în materialul și ornamentația clenodiilor. În rândurile donatorilor, pe lângă micii nobili și secuii liberi cu dare de mână, s-au înscris și iobagii „venetici” în sat, preponderent prin dăruirea unor vase de cositor.

În ceea ce-i privește pe nobili, izvoarele atestă că în multe cazuri și-au luat în serios obligațiile față de biserică, parohiile punându-și bazele averii mobile, pe care au sporit-o, pe obiectele de orfevrărie și cositor provenite din donațiile acestora. Parte considerabilă a parohiilor reformate din Trei Scaune nu s-au constituit prin sprijin patronal, numărul nobililor mari și mijlocii de rit reformat fiind redus în acest ținut. În consecință, asumarea rolului patronal s-a produs în puține situații, serviciile de împărtășanie provenind din donații diverse, abia dacă întâlnim familii aristocratice care să fi participat cu donații importante la sprijinirea propriei parohii. Donațiile cele mai importante sunt legate de familia Mikó din Bodoc care, în afara parohiei din Bodoc, și-a asumat rolul de sprijinitor și al parohiilor din Araci, Olteni, Zălan.

Procesele verbale și consemnările conțin numeroase date referitoare la mica nobilime locală, oferind astfel frânturi de informații prețioase pentru cei ce se ocupă cu istoria familiilor. Donațiile mai modeste care provin de la membrii comunității care nu dispun de un statut aparte sunt foarte numeroase. De la începutul secolului al XVIII-lea, preoții și apropiații lor constituie marea masă a donatorilor, dăruindu-le congregațiilor proprii vase de cositor și farfurii de argint. Izvoarele amintesc de donațiile preoților în treisprezece dintre parohii, toate acestea fiind – cu excepția farfuriei de argint din Sf. Gheorghe – vase de cositor.

În constituirea aparatului liturgic a parohiilor, pe lângă donațiile credincioșilor și a patronilor, este semnificativ și sprijinul parohiilor învecinate. Dotarea parohiilor nou-înființate sau al celor cu un număr redus de credincioși ori al parohiilor care au suferit pierderi în incendii, s-a realizat adeseori prin ajutorul parohiilor învecinate. În cazul unor pierderi sau cheltuieli mai mari, parohiile solicitau nu numai ajutorul bănesc al membrilor parohiei, ci și sprijinul comunităților religioase din parohiile ținutului, al patronilor acestora. Începând cu secolul al XVIII-lea, itinerariile de solicitare a întraajutorării, devenite o practică generalizată, au avut pe lângă beneficiile bănești un rol important și în schimbarea serviciilor de cuminecare. Pornind de la aparatul liturgic al parohiei din Mățișeni, am început să cercetăm inventarele clenodiilor din procesele verbale ale vizitelor protopopiale. Prin analiza datelor răzlețe obținute din ele, a devenit posibilă circumscrierea acestei practici clericale căreia nu i s-a acordat prea mare atenție până acum, deoarece circuitul de colectare de fonduri a reprezentat nu numai o înlesnire pentru strângerea de bani, ci i se deschidea cu această ocazie parohiei solicitante posibilitatea de a aduna și textile și obiecte de argint și cositor. În donații de servicii de cuminecare s-au remarcat nu numai parohiile ținutului străbătut, ci în egală măsură și patronii locali și breslele orășenești.

În parohiile care se ajutau reciproc în dotarea cu vase de împărtășanie cunoaștem mai multe modalități de întraajutorare. Cele mai la îndemână și totodată cele mai frecvente sunt întraajutorările dintre biserica-mamă și filiale, adeseori vechea dotare de împărtășanie a bisericii-mamă o găsim în filială. Întrucât în protopopiatele din Trei Scaune existau relativ puține filiale, unicul exemplu al acestui tip de întraajutorare îl găsim la Calnic, unde biserica-mamă a sprijinit filiala cu o „năframă brodată”.

Dotarea bisericilor nou înființate sau cu număr mic de credincioși s-a realizat frecvent prin sprijinul parohiilor învecinate, donațiile enoriașilor fiind completate de parohiile ținutului. Parohiile le ajutau pe cele mai sărace cu articole textile și vasele de cuminecare pe care nu le mai foloseau. Prevederi cu acest conținut au fost formulate și de donatori, de pildă doamna Bethlen Borbála, soția lui Szilvási Boldizsár, a donat în 1736 o față de masă pentru parohia din Zăbala, care dispunea de o bogată garnitură de împărțășanie, cu condiția ca „dacă vreo enorie săracă va avea nevoie de ea, să i se dea”. În vizitele protopopiale, și protopopii considerau de datoria lor încurajarea sprijinului reciproc dintre parohiile din cadrul diecezei, putem citi adesea că bisericile, la îndemnul exprimate în timpul acestor vizite, și-au donat parohiilor nou înființate sau mai sărace bunurile mobile pe care nu le mai foloseau. Un exemplu în acest sens este filiala înființată în 1746 la Sântionlunca din protopopiatul Sepsi, al cărei serviciu de cuminecare provine în bună parte din donațiile bisericilor diecezei (Ozun, Lisnău, Arcuș, Boroșneu Mare). Bazându-ne pe izvoare, acest lucru se putea datora faptului că delegația le-a solicitat să facă donația, dar o puteau face și de bună voie.

În comunitățile religioase reformate nu s-au constituit colecții bogate, întrucât parohiile își destinau vasele neutilizate întrajutorării parohiilor mai sărace. Serviciul de cuminecare al „micii enorii” din Arcuș din scaunul Sepsi a fost sporit în prima jumătate a secolului al XVIII-lea de parohia din Ghidfalău cu o butelie și un potir de cositor, apoi, la finele secolului, parohia din Simeria i-a donat o nouă butelie de cositor. Cu ocazia sfințirii bisericii-surori din Etfalău, parohia din Dalnic i-a donat o cană de cositor. Parohia din Leț, din scaunul Kézdi, și-a donat în 1780 cana de cositor folosită la botez bisericii din Eresteghin, Bită și-a donat, după 1775, talerul de cositor cu ornamente florale parohiei din Albis. Păpăuți, din scaunul Orbai, a ajutat parohia din Chiuruș cu o față de masă de pânză.

Cu ocazia itinerarelor de strângere de ajutoare, donații făceau nu numai bisericile, ci-i ajutau pe nevoiași și locuitorii cu mai multă dare de mână, organizațiile breslelor din ținuturile străbătute. Breslele donau vase de cositor parohiilor care au suferit pierderi. Donațiile din secolul al XVIII-lea, fără excepție, sunt vase de cositor: breasla tăbăcarilor din Brașov a donat în 1742 parohiei din Pachia o cană de cositor și o tavă cu picior-talpă, tot de cositor, turnătorii de clopote din Brașov au ajutat în 1730 parohia din Dobolii de Jos cu o cană de cositor pentru botez.

Biserica din Târgu Secuiesc a fost sprijinită în jurul anului 1838 cu o cană de cositor de breasla țesătorilor din Brașov, iar breasla olarilor din Târgu Secuiesc a ajutat-o cu un pahar de argint cu soclu.

Cea mai mare parte a cănilor breslelor din secolul al XVIII-lea au ajuns în proprietatea bisericii în secolul al XIX-lea, însă despre împrejurările donării lor nu avem decât informații lacunare. Numărul meșteșugarilor care activau în aceste bresle brașovene a scăzut continuu; în același timp, locul vaselor de cositor produse de bresle a fost luat de ceramică. Obiectele devenite de prisos au fost vândute. Cănilor de breaslă aflate în posesia parohiei din Bățanii Mici au fost cumpărate în 1837. Pentru înlocuirea tezaurelor distruse în incendiu, Benedek Dániel și Vajna János au cumpărat cana din 1729 a breslei cojocarilor din Brașov, iar Máté György și soția sa au cumpărat cana din 1749 a breslei cuțitarilor. Împrejurările achiziționării nu ne sunt cunoscute. Spre mijlocul secolului al XIX-lea, vasele de cositor au fost tot mai mult eliminate și din uzul cotidian, orășenii descotorosindu-se adesea de ele. O parte a acestora au dăruit-o bisericii, restul l-au scos la vânzare. La cumpărarea cănilor de vin pentru cuminecare, parohiile reformate au profitat de această ofertă relativ ieftină, informații privitoare la acest aspect avem din Turia de Sus. Biserica a cumpărat în 1821 două căni de cositor, una dintre ele fiind executată în 1747. Din datele răzlețe de care dispunem, putem deduce că în prima jumătate a secolului al XIX-lea deja funcționau „prăvăliile de antichități”, iar vasele de cositor ocupau în stocul lor de mărfuri un loc considerabil.

Adesea, baza serviciului de cuminecare a parohiilor din Trei Scaune o constituiau potirele și patenele de cult preluate din ritul catolic, însă în unele parohii s-a moștenit și ciboriul. În protopopiatele din Trei Scaune, în primul rând cele din Kezdi și Orbai, s-au păstrat neobișnuit de multe potire din goticul târziu. În cele paisprezece parohii aparținătoare de Episcopia Kezdi am găsit șase potire catolice de serviciu divin, însă informațiile din patene și procesele verbale din Cernatul de Jos arată că și aici s-a păstrat un potir din goticul târziu până la sfârșitul secolului al XVIII-lea. De asemenea, numărul potirelor și patenelor catolice e într-o proporție mare în douăsprezece dintre parohiile diecezei Orbai, acum aflându-se în proprietate parohială patru potire. Conform mărturiei inventarelor de tezaur, în afara exemplarelor existente mai erau deținute la începutul secolului al XIX-lea potire „ornate” și la Brateș, Chiuruș, Covasna și

Pachia. În lipsa izvoarelor documentare, pentru parohiile din dieceza Erdővidek ne putem face o imagine numai pe baza obiectelor păstrate, aici găsind potire liturgice în două parohii. În Băţanii Mari, pentru confecţionarea în 1772 a cunii de argint folosită la botez s-a folosit materialul a două vase din secolul al XVI-lea. Între obiectele inventarului de tezaur din 1743 din Tălişoara încă figurează două potire ornate. Pe baza proceselor verbale care se întind pe două secole ale Protopopiatului din Sepsî, nu putem trage concluzii referitoare la tipul potirului sau paharului de împărtăşanie amintit ca „pahar de spovedanie”. Moştenirea materială dovedeşte că aici enoriaşii şi-au dotat parohia cu vase de cuminecare în cursul secolului al XVII-lea, dintre cele treizeci şi opt de parohii ale diecezei numai în opt parohii s-au păstrat potire provenind de la sfârşitul secolului al XV-lea, începutul celui următor.

În privinţa provenienţei, a patra grupă a vaselor de cuminecare e alcătuită din piesele pe care parohia le-a cumpărat sau le-a comandat din banii proprii. În parohiile din Trei Scaune – ca şi în celelalte dieceze din Transilvania – numărul acestora este relativ redus, în mare parte fiind vorba de vase de cositor din secolul al XVIII-lea. Biserica din Cernatul de Sus a cumpărat o butelie de cositor din banii de chetă. Din banii parohiei s-au comandat butelii de cositor în Dobolii de Sus şi Bicfalău, „din donaţiile sufletelor pioase s-a cumpărat” şi cana de cositor din Dalnic. Parohia din Ariuşd a comandat în 1758 un potir şi o farfurie de argint pentru cuminecare, iar cea din Sâncraiu a comandat în 1762 un serviciu de cositor.

Începând de la mijlocul secolului al XVIII-lea, s-a generalizat obiceiul ca materialul vaselor de cositor şi orfevrărie vechi să fie utilizat la confecţionarea celor noi. Farfuria de argint din Bodoc a fost mărită în 1738, iar potirul din Angheluş în 1741, iar în 1806, din materialul patenelor din goticul târziu din Turia de Sus, s-a comandat o farfurie de argint pentru împărţirea pâinii. Potirul baroc de astăzi din Sf. Gheorghe s-a confecţionat din materialul potirului vechi. La fel, cana din Cernatul de Sus s-a confecţionat în 1747 din materialul unor vase vechi de cositor, ca şi butelia din Sf. Gheorghe în 1748 sau cea din Țufalău în 1752. La Păpăuţi, în 1776, din materialul cunilor vechi de cositor s-a comandat un set întreg de împărtăşanie, iar materialul cunii de cositor a parohiei din Covasna s-a folosit pentru confecţionarea unei butelii şi a unui pahar de cositor. Vasele vechi de cositor şi aramă au fost folosite nu numai pentru confecţionarea unor vase noi de cuminecare, ci aflăm că ele au fost adesea destinate turnării unor clopote.

În parohiile reformate nu s-au acumulat colecții bogate. Motivul e, pe de o parte, că cea mai mare parte a comorilor era compusă din vasele fragile de cositor, acestea erau adesea, după un secol de utilizare, turnate din nou. Până în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, în multe parohii dotarea de împărtășanie depășea necesarul, iar vasele neutilizate ori erau donate altor parohii, ori superiorii dispuneau cu ocazia inspecțiilor asupra valorificării exemplarelor de prisos. Suma de bani obținută din vânzare se folosea, de multe ori, la renovarea bisericii. În 1746, parohia din Chichiș a vândut potirul unui orfevru din Brașov. Vizita clericală a dispus vânzarea farfuriei de argint din Albis în 1762, iar în Pachia s-a decis în 1788 vânzarea unui pahar și a unei farfurii de argint, precum și a două căni de cositor.

Referitor la calitatea și materialul serviciului de cuminecare a bisericii reformate n-au existat prevederi oficiale, astfel că numărul și felul lor era stabilit de tradiția locală. Înainte de toate, acest fapt se arată în proporția obiectelor de orfevrărie și a vaselor de cositor, dar și prin prezența diferitelor tipuri de obiecte. În parohiile din Trei Scaune, ca și în parohiile de pe Târnave și Șieul Mare, numărul vaselor de cositor este semnificativ, de cele mai multe ori numai potirul sau paharul de împărtășanie și farfuria pentru pâine se executau din argint, vasele de cositor reprezentând majoritatea obiectelor de tezaur.

Specificul tezaurelor parohiilor din Trei Scaune – pe lângă numărul mare de potire și patene din goticul târziu – constă în prezența buteliilor. Numărul buteliilor folosite pentru transportul și depozitarea vinului este remarcabil. Acest tip de obiect s-a răspândit mai ales în uzul gospodăresc, în comparație cu alte dieceze din Transilvania numai în parohiile din Trei Scaune se poate constata o prezență atât de masivă a acestui tip de butelii. Aceste tipuri de obiecte lipsesc cu desăvârșire dintre obiectele de cult din protopopiatul din Hunedoara-Zărand, Șieul Mare, în parohiile din dieceza Târnavelor le întâlnim doar răzleț, întrucât pentru depozitarea vinului se utilizau mai ales căni de mari dimensiuni. În procesele verbale ale vizitelor în aceste parohii nu figurează buteliile, lipsa lor neputându-se pune deci în seama distrugerii. În schimb, procesele verbale ale inspecțiilor în episcopiile din Trei Scaune consemnează încă de la începutul secolului al XVIII-lea prezența buteliilor de cositor în fiecare parohie, care s-au păstrat relativ în număr mare. Cele mai multe butelii de cositor întâlnim în diecezele Kézdi și Orbai, în cele paisprezece parohii din scaunul Kézdi s-au păstrat până în zilele noastre nouă, iar în cele

douăsprezece parohii din Orbai – zece, multe dintre ele cu ornamentații gravate. În cursul secolului al XVIII-lea, buteliile de cositor au fost prezente și în parohiile protopopiatului Seps, însă în urma numeroaselor devastări nu s-au păstrat decât douăsprezece. Nu cunoaștem explicația răspândirii acestui tip de obiect în uzul bisericii, putem doar presupune că se află în legătură cu achiziționarea vinului din ținuturi mai îndepărtate.

La studierea proceselor verbale, am devenit atenți la modul caracteristic de ornare a vaselor de cositor la mijlocul și-n a doua jumătate a secolului al XVIII-lea. După modelul vaselor de argint suflate cu aur, vasele de cositor au fost ornate prin „spoire cu aur”. Folosirea vopselei aurii a făcut ca vasele de cositor să fie asemănătoare cu cele de metal nobil, însă până în zilele noastre acest strat s-a defoliat de pe toate, numai izvoarele ne dau de știre despre această tehnică ornamentală.

Studiind izvoarele, am ajuns la o altă constatare, anume că obiectele de cositor și orfevrărie intrate în ritualul religios nu numai că sunt similare cu cele laice ale epocii lor, dar că o parte a obiectelor erau folosite în viața cotidiană, ca apoi să devină obiecte liturgice, neținându-se cont de destinația lor inițială. Pe lângă izvoare, compararea inscripțiilor de pe obiecte cu sigla meșterului validează această constatare. Parte considerabilă a inscripțiilor de pe obiecte au fost executate mult mai târziu decât au fost acestea confecționate, astfel că anii care figurează în inscripții stau mărturie numai a anului donației, neputându-ne oferi un reper referitor la data confecționării. Uneori, câte un obiect a devenit parte integrantă a ceremoniei de cuminecare după mai multe secole de utilizare laică. Pe parcursul secolului al XIX-lea, dotările parohiilor s-au îmbogățit cu obiecte prețioase de argint și cositor, întrucât în această vreme în sfera laică au devenit la modă ceramica și porțelanul. Astfel, vechile obiecte demodate de cositor au fost frecvent donate parohiilor reformate.

Pe baza inventarelor de bunuri necunoscute până acum ale protopopiatelor reformate din Trei Scaune, putem urmări în bună măsură schimbările petrecute de-a lungul secolului al XVIII-lea în componența serviciilor de cuminecare, iar în diecezele Kézdi și Orbai ne putem face o imagine și asupra schimbărilor din secolul al XIX-lea. Consemnările cu caracter de inventar aruncă lumină asupra provenienței clenodiilor și a schimbărilor ulterioare, fără descrierea detaliată a obiectelor. Pe baza inventarelor, aflăm că toate parohiile dispuneau numai de strictul necesar pentru

cuminecare și pentru botez, ceea ce practic înseamnă că serviciul era compus dintr-un potir sau pahar și o farfurie de argint, cană și butelie pentru păstrarea vinului, cană și taler de cositor pentru botez. În a doua jumătate a secolului al XVIII-lea s-a statornicit practica folosirii unui serviciu separat de cuminecare pentru bolnavi, fapt permis în parohiile mai înstărite de sporirea numărului de vase. Pentru cuminecarea bolnavilor se foloseau, de obicei, vasele mai vechi, de dimensiuni mai reduse.

Primele puncte ale inventarelor, în general, se referă la potirul și farfuria de argint, apoi acestea sunt urmate de buteliile și cănilile folosite la depozitarea vinului, iar la final vasele pentru botez. Izvoarele fac întotdeauna distincție între cănilile de botez și cele de vin, în ciuda faptului că diferă numai prin dimensiune. În legătură cu semnificația cuvintelor „potir, pahar”, trebuie să specificăm că inventarele consemnează aproape fără excepție „pahar”, chiar și atunci când e vorba de potir sau pocal. Expresia „pahar cu picior” desemna, în mod diferit de sensul actual, potirul sau pocalul, izvoarele nu făceau diferență între cele două tipuri.

Cercetând datele referitoare la raporturile de rudenie și căsătorie a familiilor și persoanelor donatoare, am ajuns la un rezultat surprinzător: câteva familii, prin relațiile de rudenie, și-au asumat sprijinirea mai multor parohii. Astfel, s-a prefigurat activitatea de protectori ai bisericii a familiilor Mikó din Bodoc, Antos din Reci, Cserei din Aita Mare, Daczó din Sf. Gheorghe, Daniel din Tălișoara, Gyárfás din Leț, Köncei din Volal.

Rostul inspecțiilor nu se reducea numai la inventarierea clenodiilor și consemnarea noilor donații, ci se luau decizii privitoare și la păstrarea, recondiționarea și vânzarea vaselor. Datorită acestor dispoziții, patrimoniul mobil analizat a fost posibil să se păstreze până astăzi.

Al doilea mare capitol al lucrării noastre (*Lucrări de orfevrărie*) și-a propus prezentarea obiectelor de orfevrărie păstrate în parohiile reformate din Trei Scaune. Configurarea unei scări de valori în tagma argintarilor, o ierarhizare a meșterilor e posibilă numai prin evaluarea lucrărilor lor, ceea ce face imperios necesară scoaterea la iveală a creațiilor necunoscute până acum. Patrimoniul mobil complex, eterogen reprezentat de obiectele de orfevrărie păstrate în parohiile reformate din Trei Saune se leagă preponderent de activitatea breslei aurarilor din Brașov. Protectorii parohiilor reformate din Trei Scaune, aflate în sfera de influență a pieței

brașovene, și-au comandat cea mai mare parte a donațiilor la orfevri brașoveni ori au cumpărat lucrările acestora. Colecția diversă cuprinde câte o lucrare a unor meșteri din epoci diferite (secolele XIV-XIX), ceea ce face imposibilă gruparea obiectelor după realizatorii lor. Ca urmare, am considerat întemeiată gruparea obiectelor după tipul morfologic, cadru în care am urmat succesiunea cronologică. În afara descrierii obiectelor, ne-am străduit să aruncăm lumină și asupra mediului meșteșugăresc, a evoluției tehnicilor formale și ornamentale, precum și asupra relațiilor dintre segmentul de cumpărători și orfevri.

Analiza **potirelor** și patenelor confecționate exclusiv pentru uz bisericesc dezvăluie schimbările formale și ornamentale petrecute în diferite epoci, evoluând de la formele complicate ale secolului al XVI-lea la sobrietatea secolului al XIX-lea. Obiectele analizate evidențiază diversitatea prelucrării potirelor, la anumite întâlniri, pe lângă tehnica reliefului și a ornamentației turnate, care pretind o pregătire superioară, și cu alte soluții tehnice, apar astfel în secolele al XV-XVI-lea diversele tehnici de smălțuire, de sertizare a pietrelor prețioase pe care le descoperim la creațiile din colecțiile păstrate în Trei Scaune. Pe potirele parohiilor reformate întâlnim, fără excepție, ornamente vegetale, care se află în strânsă legătură cu identitatea celor ce le-au comandat. În proporție covârșitoare, potirele au fost executate la comanda parohiilor, dar la confecționarea acestui tip de obiecte și enoriașii au ținut cont de destinația acestora. Astfel, în ornamentația acestora sesizăm cel mai bine raportarea bisericii reformate la artă. Potirele nu aveau structuri formale specific autohtone, sunt caracterizate de curente stilistice general acceptate și de influențele străine, care s-au potențat ori au slăbit în funcție de intensitatea legăturilor economice, politice și culturale cu o țară anume. Orfevrii autohtoni au preluat în mod flexibil influențele străine, ținând cont de nevoile, gustul și posibilitățile financiare ale clientului, de tradițiile autohtone și, nu în ultimul rând, de propriile posibilități.

În secolul al XVII-lea, în ceremonialul cuminecării locul potirelor a fost luat de **paharele cu soclu**. În bisericile reformei a încetat diferențierea care a funcționat până atunci între obiectele de orfevrărie laice și bisericești, prin donații pătrunzând în acest fel în ritualul religios un număr mare de obiecte laice. O parte a obiectelor a fost folosită în existența cotidiană, devenind apoi, fără a ține cont de destinația lor inițială, obiecte liturgice. Creațiile mai modest ori mai bogat ornamentate ale tezaurelor aristocratice de odinioară păstrează amintirea familiilor secuiești mai

avute care au sprijinit biserica. Acestea și-au dobândit noua destinație în funcție de dimensiunea paharului utilizat în viața cotidiană și de serviciul de cuminecare deja existent, paharele mai mari la cuminecare, cele mai mici la botez.

Pocalul este unul dintre cele mai pretențioase tipuri de obiecte de orfevrărie, adesea ucenicii erau puși să-l confecționeze ca probă a măiestriei profesionale. Sub aspect formal, al elementelor componente și al ornamenticii, pocalele se înrudesc cu potirele, însă pocalele sunt creații lumești, în sens laic figurat. Câtă vreme potirele au fost confecționate exclusiv pentru uz religios, pocalele erau creațiile valoroase ale reprezentanților breslei aurarilor, ale tezaurelor secolului al XVII-lea, ale colecțiilor aristocratice. Universul formal și ornamental al pocalelor își are rădăcinile în orfevrăria germană, orfevrii noștri s-au inspirat din diferitele cărți de modele și desene, au preluat integral unele forme sau numai anumite elemente ornamentale. Aceste cărți cu modele și gravuri provin mai ales din centrele germane de orfevrărie, unde mulți artiști renumiți, de pildă Hans Holbein, Albrecht Dürer, Albrecht Altdorfer, Peter Flötner, Virgis Solis și alții au inspirat decorațiile lucrărilor de orfevrărie, ei înșiși sugerându-le meșterilor idei noi. Pe lângă aceste manuale cu modele, tinerii orfevri intrau în contact direct, în timpul călătoriilor obligatorii de studii în străinătate, cu formele, motivele ornamentale, procedeele tehnice introduse și răspândite în Germania de sud, pe care le fixau în caietele lor de schițe. După revenirea acasă, își executau propriile creații pe baza acestor schițe.

În cazul lucrărilor de orfevrărie de proveniență laică, păstrate în posesia bisericilor, uneori este dificil de făcut diferența între obiectele confecționate pentru scopuri practice și obiectele decorative reprezentative pentru aristocrație. Prin tip constitutiv, proporții, lucrările de orfevrărie din Transilvania se abat arareori de la exemplarele din aceeași epocă și aceeași categorie de obiecte confecționate în atelierele de orfevrărie din Europa Centrală. Pentru ornamentația obiectelor sunt caracteristice elemente decorative variate, bogate, ornamente foliculare și florale modelate plastic, legături de fructe, îngerași, măști (masculine, feminine), toate acestea executate în relief. Modelarea uneori asemănătoare ori identică a lucrărilor de orfevrărie indică folosirea acelorași cărți de modele, a acelorași schițe. La nivelul atelierelor transilvănene, modul răspândirii, transmiterii formelor, a ornamentelor ronde-bosse e în relație cu călătoriile de studii

ale ucenicilor orfevri. Călătorind dintr-o localitate în alta, ajungând dintr-un atelier în altul, ucenicii executau schițe, care se regăsesc în lucrările lor ulterioare într-o concretizare personală.

Studiindu-i pe donatorii pocalelor și paharelor cu picior păstrate în parohiile reformate din Trei Scaune, se poate constata că aceștia fac parte, în toate cazurile, din pătura nobiliară, din rândurile secuilor primipili. Unii dintre conducătorii, nobilii, eventual persoanele cu rang de primipil ai localităților și-au asumat prin donațiilor lor sprijinirea bisericii reformate, care s-a concretizat adesea prin donarea unor lucrări de orfevrărie pentru serviciul de cuminecare. Pe parcursul cercetării obiectelor de orfevrărie laică, dintre familiile din secuime se poate urmări acțiunea patronală a familiilor Antos, Daniel, Gyárfás, Mikó, Lázár. Cu comenzile lor, au recurs în primul rând la meșterii breslelor brașovene, numai arareori întâlnim lucrări provenind din ateliere sibiene sau din altă parte.

Trecerea în revistă a **cănilor de botez și de vin**, păstrate într-un număr redus, ne oferă doar o impresie asupra formelor vaselor utilizate în cursul secolelor al XVII-XVIII-lea. Cana de vin din Bățanii Mari e un bun exemplu al modului cum ajunge un obiect, din folosință laică, într-o colecție bisericească, iar în final, pierzându-și o parte din funcții, într-o colecție muzeală. Cămile de botez au fost executate după modelul celor laice, la confecționarea lor folosindu-se frecvent materialul obiectelor vechi de argint ale parohiei.

Examinând **farfuriile pentru împărțirea pâinii** păstrate în parohiile reformate din Trei Scaune, se poate constata că nu sunt caracterizate printr-o formă specifică, fiecare seamănă cu vasele laice îndeobște răspândite în epocă. Funcția lor este sugerată numai de inscripții. Ornamentația lor se reduce, în cea mai mare parte, la inscripții, care conțin date importante de istorie parohială și familială. Pe piesele din secolul al XVII-lea apar adeseori blazoanele familiale, care au importanță heraldică.

Al treilea capitol de mare întindere (**Vase de cositor**) se ocupă de colecțiile de cositor ale parohiilor. Din numeroasele servicii de vase de cositor ale secolelor al XVI-XVII-lea s-au păstrat relativ puține în locurile lor inițiale, iar în proprietate privată practic nimic. Până în zilele noastre, bună parte din cantitatea mare de vase de cositor care figurează în inventarele curților nobiliare s-a distrus integral, în colecțiile muzeelor se găsesc mai ales vase ale breslelor. Cauza e că partea

semnificativă a vaselor de cositor s-a distrus încă înainte de marele val al fondării de muzee în Transilvania (la cumpăna veacurilor al XIX-XX-lea), întrucât începând cu sfârșitul secolului al XVIII-lea vasele de ceramică le-au eliminat din uzul cotidian. De aceea, colecțiile bisericești sunt absolut indeniabile pentru cercetarea artei cositorului, căci în multe din parohiile reformate din raza pieței de desfacere a marilor centre de prelucrare a cositorului s-au păstrat numeroase obiecte de acest fel. Întrucât bisericile protestante nu prescriau materialul din care să fie executate vasele liturgice, iar clenodiile bisericii reformate provin în mare parte din donațiile credincioșilor, numărul vaselor de cositor din parohii a crescut începând cu secolul al XVII-lea. Un alt factor al avântului prelucrării cositorului în Transilvania îl constituie strânsa legătură dintre cositorarii autohtoni și germani în a doua jumătate a secolului al XVI-lea și în cursul celui următor, care explică și călătoriile obligatorii de studii ale ucenicilor. Lucrările turnătorilor transilvăneni au ajuns până și-n cele mai mici parohii, putem spune că între dotările liturgice ale fiecărei biserici reformate găsim căni, pahare, căni de botez și talere pentru împărțirea pâinii. La împărțășanie se foloseau mai ales farfuriile pentru împărțirea ostiei, potire de cositor întâlnim mai rar. Numeric, cele mai frecvente erau cănile și buteliile pentru păstrarea vinului, respectiv cănile folosite la botez.

Din punct de vedere al cercetării artei cositorului în orașele săsești din Transilvania (Brașov, Sibiu, Sighișoara) și din Cluj, vasele de cositor ale parohiilor reformate din ținutul istoric Trei Scaune reprezintă o anexă importantă. Fondul de vase de cositor al parohiilor pune în lumină nivelul calitativ, specificul formal și ornamental al cositorarilor din Brașov și Sighișoara în primul rând. Deși aflate la distanțe geografice mai mari, în ținutul protopopiatelor au ajuns și lucrări ale meșterilor din Sibiu și Cluj. Componenta fondului documentar, numărând aproape 230 de piese, face posibilă gruparea obiectelor după ateliere, respectiv meșteșugari. În parohiile reformate din secuime s-au păstrat mai multe creații ale unor meșteri, astfel că avem posibilitatea de a pune în lumină și evoluția stilistică a meșterului. Donatorii au cumpărat o parte a obiectelor de la negustori, însă creațiile mai exigente au fost executate la comandă. Numărul mare al lucrărilor autohtone ce se regăsesc în colecțiile parohiilor reformate dovedește că importul masiv de cositor din secolul al XVII-lea s-a rezumat în special la materia primă, importul vaselor finite fiind nesemnificativ în raport cu importul.

Activitatea **atelierului din Sighișoara** e atestată de cantitatea impresionantă de produse și de calitatea lor excepțională. În secolul al XVII-lea, cănilor de cositor din Sighișoara le este specifică o formă tronconică lină, acoperită adesea de o ornamentație gravată, vegetală și figurativă. Corpul ce se strâmtează domol e accentuat de marginea răsfrântă a fundului și a gurii, pe care o înconjoară o palmetă poansonată. Cănilor au fost executate cu o exigență configurare a detaliilor, până și lucrările mai modeste au fost prevăzute cu elemente plastice în amănunt modelate (butonul capacului, toartă, șarnieră, plachete fixate în capac și în fundul vasului). Despre numele și originea unor meșteri, respectiv activitatea lor, am obținut unele informații din inscripțiile pieselor datate.

Pe parcursul examinării materialului documentar al parohiilor din Trei Scaune, baza de date referitoare la turnătorii de cositor din Brașov s-a îmbogățit cu numeroase informații noi. Dintre creațiile din secolele al XVI-XVII-lea s-au păstrat relativ puține, iar asupra celor din secolul al XVIII-lea, mult mai numeroase, și-a pus amprenta producția de serie. O parte a siglelor care apar pe obiectele timpurii le-am putut identifica pe baza protocoalelor, dezlegarea siglelor meșterilor din secolul al XVIII-lea a fost înlesnită de lucrările datate. Pe baza vaselor de cositor păstrate, am reușit să delimităm activitatea celor patru Michael Meldt, totodată stabilirea precisă a siglelor lor a dus la clarificarea numeroaselor controverse ale literaturii de specialitate. Cănilor brașovene ale secolelor al XVI-XVII-lea au fost executat cu o exigență configurare a detaliilor, părțile laterale – ca și în celelalte ateliere transilvănene de la mijlocul secolului al XVII-lea – sunt ocupate tot mai mult de reprezentări vegetale sau figurative amplasate în mediu vegetal. Între motivele decorative ale cănilor din Transilvania apare frecvent vulturul stilizat cu două capete, cu aripile deschise. Ornamentația vaselor de cositor din secolul al XVIII-lea se reduce adeseori la reliefurile toartei. Tufele florale ale secolului al XVIII-lea sunt caracterizate de o deschidere amplă, de motive vegetale ramificate. În ornamentația cănilor de cositor aflate în patrimoniul parohiilor reformate apar frecvent siglele breslelor, care indică locul de proveniență a cănilor. Pentru istoria breslelor, acestea au o importanță remarcabilă.

Întrucât dintre lucrările turnătorilor din **Cluj** și **Sibiu** au ajuns puține în parohiile din Trei Scaune, situate la mare distanță geografică, cele câteva piese prezentate nu înlesnesc conturarea unei imagini de ansamblu.

Lucrările remarcabile de cositor din Trei Scaune provin dintr-un atelier necunoscut. Prețioasele vase de cositor n-au fost ștanțate, întrucât în cazul lor nici măcar nu se putea ivi suspiciunea calității inferioare a materialului. Acesta e motivul pentru care pe creațiile cu cele mai remarcabile ornamentații nu întâlnim marcaje care să facă trimitere spre vreun atelier ori meșter. Aici se pot enumera talerele de cositor cu ornament în relief, realizate foarte rar în atelierele transilvănene, și buteliile atât de populare în uzul cotidian. Reformații au folosit farfuriile confecționate inițial ca vase decorative la ceremonialul cuminecării ori la botez. În lipsa siglelor, tăvile prețioase de cositor nu se pot lega de numele vreunui meșter sau de vreun atelier, putem doar presupune că provin din ateliere din Germania de sud.

Buteliile folosite pentru transportul și păstrarea vinului pentru cuminecare reprezintă o categorie numeroasă între vasele de cositor păstrate în bisericile reformate din Trei Scaune. Valoarea buteliilor din Trei Scaune este sporită de ornamentația gravată pe părțile laterale. Tufele stilizate de flori ies în evidență în toată frumusețea lor, fiind îmbogățite prin reprezentări figurative. În secolul al XVIII-lea, abătându-se de la practica utilizată în cazul cănilor, sunt frecvente compozițiile gravate ale buteliilor, continuând tradițiile artei decorative ale secolului anterior. În lipsa emblemelor meșterilor și orașelor, putem doar presupune că ele sunt creații ale turnătorilor brașoveni.

Creațiile de cositor și orfevrărie cu siglele unor meșteri neidentificați ori fără siglă se pot lega majoritar de ateliere brașovene. Pe lângă creațiile brașovene, întâlnim și vase de cositor din Sighișoara și Sibiu, respectiv orfevrărie sibiană. Lucrările provenite în secolele ale XVII-XVIII-lea din străinătate au ieșit din atelierele orfevrilor din Augsburg. La sfârșitul secolului al XVIII-lea, începutul secolului al XIX-lea, rolul Augsburgului a fost luat de argintul vienez. În ciuda faptului că formele și ornamentația obiectelor de cositor și orfevrărie dovedesc o puternică influență sud-germană, au ajuns destul de puține produse în țară, motivele central-europene s-au răspândit mai ales prin intermediul cărților de modele și a caietelor cu schițe. Cositorul brut din minele din Silezia și Cehia ajungea în țara noastră prin Austria, însă importul de vase de cositor finite a fost infim în raport cu acesta.

Evoluția formei și ornamenticii lucrărilor de cositor și orfevrărie din Transilvania se leagă strâns de progresul central-european, în primul rând al centrelor meșteșugărești din Germania de

sud. Începând cu secolul al XVIII-lea, în arta decorativă a centrelor transilvănene s-au impus ideile franceze, apoi cele vieneze. Cercetarea noastră aduce noutăți și în dezlegarea siglelor de pe obiectele de cositor și orfevrărie, au devenit incerte atribuiri de sigle de maestru unanim acceptate până acum de literatura de specialitate. Analizarea patrimoniului mobil necunoscut ne-a oferit posibilitatea unor precizări în legătura cu activitatea meșterilor.

Anexele publicate la finalul tezei se concentrează asupra donatorilor colecțiilor bisericești și a cercului de meșteri (turnători de cositor și orfevri). Tabelul nominal al donatorilor (*Donatori și susținători ai bisericii în parohiile reformate din Trei Scaune*) face cunoscute date de istoria familiei și activitatea unor persoane care au sprijinit biserica. În anexele a II-a și a III-a (*Meșterii și siglele obiectelor de orfevrărie ale parohiilor reformate din Trei Scaune, Meșterii și siglele vaselor de cositor ale parohiilor reformate din Trei Scaune*) publicăm siglele care apar pe lucrările de cositor și orfevrărie, împreună cu cele mai importante date personale și cele mai cunoscute lucrări până în prezent. *Catalogul* de 297 de pagini conține catalogul ilustrat al celor 347 de lucrări de cositor și orfevrărie păstrate în parohiile din Trei Scaune. Fișele de date ale obiectelor sunt prezentate după tipul morfologic, subiacent în ordine cronologică, conținând, pe lângă cele mai importante date (denumire, material, literatură, scurtă descriere), și fotografiile obiectelor, în unele cazuri desenele acestora.

În lucrarea noastră am prezentat obiectele de cositor și orfevrărie păstrate în parohiile reformate din ținutul istoric Trei Scaune. Pe baza datelor care ne-au stat la dispoziție, am conturat constituirea și schimbările aparatului liturgic ale parohiilor din secolul al XVII-lea până azi. Cercetând clenodiile, se poate constata o schemă, valabilă pentru majoritatea parohiilor. Aparatul liturgic le-am putea caracteriza printr-o neconținută schimbare, s-au modificat continuu în concordanță cu direcția de evoluție, adaptându-se la tradițiile, formele vremii. Pe parcursul lucrării noastre am evidențiat specificul unor colecții, particularitățile dobândirii, însă prin dezvăluirea amănuntelor s-a conturat și practica itinerarelor religioase de apel la ajutor. Scopul esențial al cercetării l-a constituit descrierea morfologică a obiectelor de cositor și orfevrărie necunoscute până acum, a cercurilor meșteșugărești de proveniență, a caracteristicilor stilistice. Am conspectat informațiile cu privire la comanda clenodiilor, circulația comercială, rolul

diferitelor ateliere și influențele lor reciproce, am urmărit totodată activitatea personalităților care au sprijinit biserica în Trei Scaune.

4. BIBLIOGRAFIE SELECTIVĂ

- Ács–Szilágyi Ács Piroska–Szilágyi András: *Művészet és mesterség. Fémművesség*. Budapest, 1989.
- Aichele Aichele, Frieder: *Zinn*. Battenberg Verlag, München, 1977.
- AMN 1976 Guy Marica, Viorica: Originea decorului cu putti în arta transilvăneană. In: *Acta Musei Napocensis*. XIII, 1976.
- Antihi Antihi, Adriana: Mărturii ale breslei stănarilor aflate în patrimoniul Muzeului de istorie Sighișoara. In: *Revista Bistriței*. 2004. 210-215.
- Bajusz Bajusz István–Lakóné Hegyi Éva: Szilágysági református úrasztali felszerelések a 16–18. századból. In: *Szilágysági magyarok*. Szerk. Bukarest, 19
- Bajusz 1994 Bajusz István: Iparművészeti emlékek a Szilágyságban a XVI–XVIII. századból. In: *A Zürichi Magyar Történelmi Egyesület Első (Székelyudvarhelyi) Övezeti Történeztalálkozó Előadásai és Iratai*. Budapest–Zürich, 1994.
- Ballagi Ballagi Aladár: Kecskeméti W. Péter ötvöskönyve. In: *Archeológiai Értesítő*. 1883, 1884.
- Barabás 2006 Barabás Hajnalka: Ónedények az egykori Kézdi Református Egyházmegye egyházközségeiben. In: *Acta (siculica)*. 2006. 237-278.
- Barabás 2007 Barabás Hajnalka: A dálnoki református templom. In: *Acta Siculica*. 2007. 319–353.
- Benkő Benkő Elek: *Erdély középkori harangjai és bronz keresztelőmedencéi*. Kolozsvár, 2002.
- Benkő József *Filius Posthumus*. Sajtó alá rendezte, bevezető tanulmánnyal és jegyzetekkel ellátta Csáki Árpád és Demeter László. Kolozsvár, 2004.
- Beke 1980 Beke László: *Sodronyzománcos ötvösművek*. Budapest, MTA Művészettörténeti Kutató Intézet, 1980.

- Benoschofsky – Scheiber *A budapesti Zsidó Múzeum*. Szerk. Benoschofsky Ilona és Schreiber Sándor. Budapest, 1987.
- Bíró Bíró Vencel: Tholdalagi Mihály. In: *Erdélyi katolikus nagyok*. Szerk.: Bíró Vencel–Boros Fortunát. Kolozsvár, 1941.
- Bíróné–Németh Bíróné Sey Katalin–T. Németh Annamária: „Pogány pénzes” edények. In: *Évezredek, évszázadok kincsei*. Budapest, 1990.
- B. Nagy 1977 B. Nagy Margit: *Stílusok, művek, mesterek*. Bukarest, 1977.
- Bod Bod Péter: *Erdélyi református zsinatok végzései 1606–1762*. Kolozsvár, 1999.
- Bod 1766 Bod Péter: *Szmirnai Szent Polikárpus avagy sok keserves háborúságok között magok hivataljokat keresztyéni szorgalmatossággal kegyesen viselő erdélyi református püspököknek históriájok...* Nagyenyed, 1766.
- Bogáts Cs. Bogáts Dénes: *Szemerja község és református egyházának története*. Sepsiszentgyörgy, 1943.
- Bogdán Bogdán István: *Magyarországi űr-, térfogat-, súly- és darabmértékek 1874-ig*. Akadémiai kiadó, Budapest, 1991.
- Bobrovszky B. *Bobrovszky Ida: A XVII. századi mezővárosok iparművészete* (Kecskemét, Nagykőrös, Debrecen). Budapest, Akadémiai Kiadó, 1980.
- Böjthe Böjthe Ödön: *Hunyadmegye Sztrigymelléki részének és nemes családainak története, tekintettel a birtokviszonyokra*. Budapest, 1891.
- Braun 1932 Braun, Josef: *Das kirchliche Altargerät in seinem Sein und in seiner Entwicklung*. Max Hueber Verlag, München, 1932.
- Bunta Bunta Magdolna: *Kolozsvári ötvösök a XVI. – XVIII. században*. Budapest, 2001.
- Bunta–Iosub Bunta, Magdalena–Iosub, Viorica: *Tablele și semnele de breaslă*. In: *Acta Musei Napocensis*. 1967. 199-214.
- Csáki 2004 Benkő József: *Filius Posthumus*. Sajtó alá rendezte, bevezető tanulmánnyal és jegyzetekkel ellátta Csáki Árpád és Demeter László. Kolozsvár, 2004. 11-30.
- Csányi Csányi Károly: *Ónjegyek az Erdélyi Nemzeti Múzeum óntárgyain*. In: *Dolgozatok az Erdélyi Nemzeti Múzeum Érem- és Régiségtárában*. X. 1919.
- Dáné 2002 Dáné Veronka: *Az őraljaboldogfalvi iskola*. In: *Erdélyi Múzeum*. 2002/3-4.

- Dáné 2002b Dáné Veronka. *Az Erdélyi Református Főkonzisztórium levéltárának mutatója 1700–1750*. Kolozsvár, 2002.
- Dâmboiu Dâmboiu, Daniela: *Breasla aurarilor din Sibiu între secolele XV–XVII*. Sibiu, Editura Altip, 2008.
- Demeter Demeter László: A szabadságharc háromszéki arcai. In: *Háromszék, független napilap*. 2008. márc.15.
- Diviš Diviš, Jan: *Markenzeichen auf Silber*. Praha, 1978.
- Doby Feöldi Doby Antal: Az osdolai gróf Kuun család leszármazása. In: *Genealógiai Füzetek*. 1905. 58.
- Dudichné–Koch Dudichné – dr. Vendl Mária és dr. Koch Sándor: *A drágakövek, különös tekintettel a mesterséges drágakövekre*. Budapest, 1935.
- Eichhorn Eichhorn, Albert: Von deutschen Zünften in Kronstadt. II. Die Zinngießer. In: *Mitteilungen des Burzenländischen sächsischen Museums*. Brasov, 1938.
- Erdély története Makkai László – Szász Zoltán (szerk.): *Erdély története II*. Akadémiai kiadó, Budapest, 1988.
- ERZSI III *Erdélyi református zsinatok iratai III. 1771–1789*. Sajtó alá rendezte Buzogány Dezső–Dáné Veronka–Kolumbán Vilmos József–Sipos Gábor. Kolozsvár. A Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet Egyháztörténeti Tanszékének és az Erdélyi Református Egyházkerület Gyűjtőlevéltárának kiadványsorozata. (Erdélyi Református Egyháztörténeti Adatok 1/3.)
- Grotte 1984 Grotte András: Egy verejtékes pohár a 17. századból. In: *Művészettörténeti Értesítő*, 1984/1-2. 75-76.
- Grotte 1999 Grotte András: Kísérlet néhány magyarországi mesterjegy feloldására. VI. In: *Művészettörténeti Értesítő*. 1999/1-4. 121-136.
- Grotte 2001 Grotte András: Kísérlet néhány magyarországi ötvösjegy feloldására. VII. In: *Művészettörténeti Értesítő*. 2001/1-2. 133-146.
- Grotte 2007 Grotte András: Adatok a magyarországi ötvösség történetéhez. V. Erdélyi ötvösök 1750-ben. In: *Művészettörténeti Értesítő*. 2007/2. 345-348.
- Gyárfás 1908 Gyárfás Tihamér: Régi brassai ötvösök. In: *Erdélyi Múzeum*. 1908. 378-387.
- Gyárfás 1912 Gyárfás Tihamér: *A brassai ötvösség története*. Brassó, 1912.

- Gyulai Gyulai Rikárd: Rétyi Antos Béla leszármazása. In: *Geneológiai Füzetek*. 1905. 4-7.
- Haedeke Haedeke, Hanns Ulrich: *Zinn. Ein Handbuch für Sammler und Liebhaber*. 2. erweiterte Auflage. Braunschweig 1973.
- Haldner 1969 Haldner, Anamaria: Câteva probleme în legătură cu influența „cositorului nobil” asupra atelierelor transilvănene. In.: *Studii și comunicări. Archeologie-istorie*. Sibiu, 1969. 341-347.
- Haldner 1972 Uő: *Colectia de cositoare*. Catalog. Sibiu, 1972.
- Heller 2000 Heller István: *Ungarische und siebenbürgische Goldschmiedearbeiten. Vom Ende des 16. Jahrhunderts bis zum Ende des 19. Jahrhunderts*. Hirmer Verlag, München, 2000.
- Heller 2001 Heller István: Augsburgi ötvösművek Magyarországon. In: *Művészettörténeti Értésítő*. 2001. 3-4 sz.
- Heller 2003 Uő.: *Europäische Goldschmiedearbeiten 1560–1860*. Hirmer Verlag, München, 2003.
- Hintze VII Hintze, Erwin: *Die deutschen Zinngiesser und ihre Marken*. VII. Band, Leipzig, 1931.
- Holl Holl Imre: Zinn in spätmittelalterlichen Ungarn. In: *Acta Archaeologia Academiae Scientiarum Hungaricae*, 1987.
- Huber–Oertel Huber Ulrich, Oertel Gustav: *Siebenbürgisch-sächsisches und anderen Zinn. Die Altzinnsammlung*. Reichenberg, 1936.
- HuZaTK. I. *A hunyad-zarándi református egyházközségek történeti katasztere. I. 1686–1807*. Összeállította, sajtó alá rendezte, bevezető tanulmánnyal, jegyzetekkel és mutatókkal közzéteszi Buzogány Dezső – Ösz Sándor Előd. Kolozsvár, 2003.
- Jakó-Juhász Jakó Zsigmond–Juhász István: *Nagyenyedi diákok 1662–1848*. Bukarest, 1979.
- Jeney Jeney–Tóth Annamária: *Míves emberek a kincses Kolozsvárott*. Erdélyi Tudományos Füzetek. Az Erdélyi Múzeum–Egyesület és a Debreceni Egyetem Történeti Intézete Kiadása. Kolozsvár, 2004.
- Juhász 1947 Juhász István: *A székelyföldi református egyházmegyék*. Kolozsvár, 1947.
- Kelemen Kelemen Lajos: Bodoki Mikó Miklós családi krónikája. In: *Művelődéstörténeti tanulmány*. Sajtó alá rendezte, szerkesztette, a bevezető tanulmányokat és a jegyzeteket írta Sas Péter. Kolozsvár, 2006.

- Kelemen 1898 Kelemen Lajos: Cserey Mihály és Bethlen Kata egyházi adományai. In: *Erdélyi Múzeum*, 1898.
- Keöpeczi 1945. Keöpeczi Sebestyén József: In: *Erdélyi Múzeum*, 1945. 251-256.
- Keresztesi Keresztesi József: *Krónika Magyarország polgári és egyházi közéletéből a XVIII. század végén*. Pest, 1868.
- Kiss 1882 Kiss Áron: *A XVI. században tartott református zsinatok végzései*. Budapest, 1882.
- Kiss 2003 Kiss Erika: A brief History of Hungarian Gold and Silver in the Sixteenth to Eighteenth Centuries. In: *A celebration of Hungarian Gold and Silver*. Budapest, 2003.
- Kiss 2004 Kiss Erika: 16–17. századi ötvös-szakkifejezések jelentésének vizsgálata. In: *Maradandóság és változás*. MTA Művészettörténeti Kutatóintézet Képző- és Iparművészeti Lektorátus, Budapest, 2004.
- Kiss 2005 Kiss Erika: Ivóedények. In: *Magyar Művelődéstörténeti Lexikon*. Balassi Kiadó, Budapest, 2005.
- Klusch Horst Klusch: *Siebenbürgische Goldschmiedearbeiten*. Bukarest, 1988.
- Kolba 1990 H. Kolba Judit: A gótikus ötvösség. In: *Magyar ötvös*. 1990/1, 1-5.
- Kolba 1991 H. Kolba Judit: *Schätze des ungarischen Barock. Ausstellungskatalog*. Hanau, 1991.
- Kolba 1997 H. Kolba Judit: *Hungarian Silver. The Nicolas M. Salgo collection*. Hardcover, 1997.
- Kolba 2004 Uő.: *Liturgische Goldschmiedearbeiten im Ungarischen National Museum. 14 – 17. Jahrhundert*. Budapest, 2004.
- Kolba – Németh H. Kolba Judith–T. Németh Annamária: *Ötvösművek*. Corvina kiadó, Budapest, 1973.
- Kovács 2006/a Kovács Mária-Márta: Kegyszerek a Sepsi Református Egyházmegye gyülekezeteiben. In: *Református Szemle*. 2006/2. 204-221.
- Kovács 2006/b Kovács Mária: Óntárgyak a Sepsi Református Egyházmegye gyülekezeteiben. In: *Református Szemle*. 2006/6. 714-735

- Kovács 2007/a Kovács Mária-Márta: Ötvösmunkák. In: *A hunyad-zarándi református egyházközségek történeti katasztere III*. Kolozsvár, 2007.
- Kovács 2007/b Kovács Mária-Márta: Ónedények a történelmi Orbai Református Egyházmegyében. In: *Dolgozatok az Erdélyi Múzeum Érem- és Régiségtárából*. Új sorozat, II. (XII) kötet. 2007. 185-200.
- Kovács 2007/c Kovács Mária-Márta: Ötvösmunkák és ónedények a Nagysajói Káptalan református egyházközségeiben. In: *A nagysajói káptalan egyházközségeinek történeti katasztere*. Kolozsvár, 2007.
- Kovács 2008 Kovács Mária-Márta: A Küküllői Református Egyházmegye ötvösművészeti és ónművészeti emlékei. In: *A történeti Küküllői Református Egyházmegye egyházközségeinek történeti katasztere I*. Kolozsvár, 2008.
- Kovács 2009 Kovács Mária-Márta: A Küküllői Református Egyházmegye ötvösművészeti és ónművészeti emlékei II. In: *A történeti Küküllői Református Egyházmegye egyházközségeinek történeti katasztere II*. Kolozsvár, 2009.
- Kovács 2010 Kovács Mária-Márta: A Küküllői Református Egyházmegye ötvösművészeti és ónművészeti emlékei III. Kézirat
- Kovács–Tamás–Tóth Kovács Mária–Tamás Iringó–Tóth Levente: *Az Erdővidéki Református Egyházmegye javainak tára*. Kolozsvár, 2009. Kézirat.
- Kovács 1942 Kovács J. István: *Magyar református templomok II*. Budapest, 1942.
- Köblös Köblös Zoltán: Ercsei Tholdalagi Mihály temetésére meghívó. Gyulafejevárvár. április 2. In: *Genealógiai Füzetek*. 1908.
- Kövér Kövér Béla: A középkori sodronyos zománc kérdéséhez. In: *Archeológiai Értesítő*. 1892.
- Kövy Kövy Zsolt: *A Pápai Református Gyűjtemény*. Pápa, 1987.
- Kőszeghy Kőszeghy Elemér: *Magyarországi ötvösjegyek a középkortól 1867-ig*. Budapest, 1936.
- Lukinich Lukinich Imre: *A bethleni gróf Bethlen család története*. Budapest, 1927.
- Mitran 2002 Mitran, Gheorghe: *Cositorul transilvănean*. Braşov, 2002.
- Mitran 2003 Uő.: *Arta aurarilor în Transilvania*. Braşov, 2003.

- Nagy Iván Nagy Iván: *Magyarország családai czímerekkel és nemzedékrendi táblákkal*. Digitális reprint, Arcanum Digitéka, Budapest, 1999.
- Nägler Nägler, Doina: Tablele de breaslă ale Muzeului Brukenthal. In: *Acta Musei Napocensis*. 1967. 187-198.
- Nicolescu 1968 Nicolescu, Corina: *Argintăria laică și religioasă în Țările române (secolele XIV–XIX)*. București, 1968.
- Németh 1983 Németh Gábor: Ónedények. In: *Évezredek, évszázadok kincsei*. Budapest, 1983.
- Neuwirt Neuwirt, Waltraud: *Wiener Silber (1781–1866)*. Wien, 2002.
- Nussbächer Nussbächer, Gernot: *Documente și știri documentare privind meșteșugurile din Sighișoara în secolul al XV-lea*. Studii și comunicări. Muzeul Brukenthal. 1969. 225–242.
- Orbai 2001 *Az Orbai Református Egyházmegye vizitációs jegyzőkönyvei. I. (1677–1752)*. Bevezető tanulmánnyal és jegyzetekkel közzéteszi Csáki Árpád, Szöcsné Gazda Enikő. Sepsiszentgyörgy, 2001.
- Orbán Orbán Balázs: *A Székelyföld leírása*. Pest, 1868. IV.
- Pascu Pascu, Ștefan: *Meșteșugurile din Transilvania până în secolul al XVI-lea*. București, 1954.
- Pálmay Pálmay József: *Háromszék vármegye nemes családjai*. Reprint Kiadás, Sepsiszentgyörgy, 2000.
- Petrișor Petrișor Carmen: Colecția de argintărie a Bibliotecii Batthyaneum din Alba Iulia. In: *Apulum. Acta Musei Apulensis*. 1981.
- Prédikáció *A keresztyén özvegynek lelki élete. Két halotti tanításokban előadva, mellyek néhai méltóságos malom-vizi groff Kendeffi Rákhel ur asszony ő nagysága utolsó érdemlett tiszteletére irattak és elmondattak Kolosváron, a reformátusok nagyobbik Templomában 1798. Áprilisnek 15-dik napján*. Kolozsvár, 1802.
- P. Szalay 2002P. Szalay Emőke: Ötvösművek és fémedények a kárpátaljai református egyházban. In: *Magyar Református Egyházak Javainak Tára. Kárpátaljai Református Egyház V*. Budapest, 2002. 12-155.

- P. Szalay 2004P. Szalay Emőke: Ónedények a kárpátaljai református gyülekezetekben. In: *Magyar Református Egyházak Javainak Tára. Kárpátaljai Református Egyház VI.* Debrecen, 2004.
- P. Szalay 2007P. Szalay Emőke: Iparművészeti emlékek a vajdasági, drávaszögi, muramelléki és burgenlandi magyar református gyülekezetekben. In: *Magyar Református Egyházak Javainak Tára.XII.* Debrecen, 2007.
- Rácz Rácz István: *Egyház és társadalom.* Debrecen, 2002.
- Rákossy 2009 Rákossy Anna: A sokszorosítás szerepe a későközépkori magyarországi kelyhek készítésében. In: Szerk.: Tüskés Anna: *Omnis creatura significans. Tanulmányok Prokopp Mária 70. születésnapjára.* Budapest, CentrArt Egyesület, 2009.
- Rettegi Rettegi György: *Emlékezetre méltó dolgok 1718–1784.* Bevezető tanulmánnyal és magyarázó jegyzetekkel közzéteszi Jakó Zsigmond. Kriterion Kiadó, Kolozsvár, 1970.
- Rosenberg I. Rosenberg, Mark: *Der Goldschmiede Merkzeichen.* Frankfurt am Main, 1922, I. Band.
- Roth 1908 Roth, Victor: *Geschichte des deutschen Kunstgewerbes in Siebenbürgen.* Strassburg, 1908.
- Roth 1922 Roth, Victor: *Kunstdenkmäler aus den sächsischen Kirchen Siebenbürgens. I. Goldschmiedearbeiten.* Hermannstadt, 1922.
- Sășianu Sășianu, Alexandru: *Ezüst- és ónművesség a XVI–XIX. században. A Nagyváradi Református Egyházmegye kegyeszei.* Nagyváras, 1986.
- Schuller Schuller, Rolf: Goldschmiede im mittleren Südsiebenbürgen (14–17. Jahrhundert). In: *Forschungen zur Volks- und Landeskunde.* 1973/1.
- Seling Seling, Helmut: *Die Kunst der Augsburger Goldschmiede 1529–1868.* München, 1980.
- Sepsi *A Sepsi Református Egyházmegye vizitációs jegyzőkönyvei 1728–1790.* Sajtó alá rendezte, bevezető tanulmánnyal és jegyzetekkel ellátta Kolumbán Vilmos József. Kolozsvár, 2005.
- Sipos 2003 Sipos Gábor: Háromszéki egyházszervezeti viszonyok 1581-ben. In: *Református Szemle,* 2003. 635-637.
- Sluka Horst Sluka: *Siebenbürgisch-sächsisches Zinn.* Aschendorff, 1990.

- Szelestei Szelestei N. László: *Irodalom- és tudományos szervezési törekvések a 18. századi Magyarországon 1690–1790*. Országos Széchényi Könyvtár, Budapest, 1989.
- Szinnyei Szinnyei József: *Magyar írók élete és munkái*. Arcanum, Budapest, 2000.
- Takács 1988 Takács Béla: Ötvösművek a Debreceni Református Kollégium Múzeumában. In: *Évezredek, évszázadok kincsei*. Budapest, 1988.
- Tagányi Tagányi Károly–Dr. Réthy László–Pokoly József: *Szolnok-Doboka vármegye monográfiája*. Dés 1901.
- Takács–Hapák Takács Béla–Hapák József: *Uram, hajlékodat, szeretem házadat...* Officina Nova Kiadó, Budapest, 1991.
- Toranová 1968 Toranová, Eva: *Výrobky domácich zlatníkov a pamiatky zlatníckych cechov v zbierkach slovenských múzeí*. Bratislava, 1968.
- Toranová 1975 Toranová, Eva: *Zlatníctvo na Slovensku*. Bratislava, 1975.
- Toranová 1980 Toranová, Eva: *Cinárstvo na Slovensku*. Bratislava, 1980.
- Toranová 1982 Toranová, Eva: *Goldschmiedekunst in der Slowakei*. Hanau, 1982.
- Török Török István: *A kolozsvári ev. ref. Collegium története*. Kolozsvár, 1905.
- Turul 1892 Dr. Komáromy András: A Homoródszentpáli Szentpáli család. In: *Turul*. 1892. 139-145.
- Turul 1894 Kis Bálint: Erdély régi családai. A Barcsai család. In: *Turul*. 1894. 179-186.
- Turul 1897 Kis Bálint: A lécfalvi Gyárfás család. In: *Turul*. 1897. 140-142.
- Tüdős 1997 Tüdős S. Kinga: A feltorjai református egyházközség 19. századi jegyzőkönyve. In: *Acta*. 1997.
- Tüdős 2002 *Háromszéki templomvárak. Erdélyi védőrendszerek a XV–XVIII. században*. Mentor Kiadó, Marosvásárhely, 2002.
- Tüdős 2003 *Erdélyi testamentumok I. Hadviselő székelyek végrendeletei Háromszéken*. Válogatta, a bevezető tanulmányt írta és jegyzetekkel összeállította Tüdős S. Kinga. Marosvásárhely, 2003.
- Urkundenbuch *Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen. III*. Hermannstadt 1937.
- Weiner Weiner Piroska: *Zinngiessermarken aus Ungarn*. Budapest, 1978.
- Zoványi 1977 Zoványi Jenő: *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon*. Budapest, 1977.

CUVINTE-CHEIE

Artă bisericească reformată, argintăria transilvăneană, arta cositorului transilvănean, obiecte de cult, aparat liturgic, vizitații protopopiale, potir și patene, pocal, pahar, farfurie de cuminecare și botez, meșteri turnători de cositor, meșteri argintari, donatori, Protopopiatul Erdővidék, Protopopiatul Orbai, Protopopiatul Kézdi, Protopopiatul Sepsi.